

УДК 94(477):355.665.1“16”

Шаменков Сергій Ігорович

незалежний дослідник

(Одеса, Україна)

rogalaserge@gmail.com

Serhii I. Shamenkov

Independent Researcher

(Odesa, Ukraine)

СЕРМ'ЯГА, ЖУПАН ТА ГЕРМ'ЯК У ГАРДЕРОБІ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ XVII СТОЛІТТЯ**SERMIAHA, ZHUPAN AND HERMIAK IN THE WARDROBE OF UKRAINIAN COSSACKS
IN THE 17TH CENTURY****Анотація**

Статтю присвячено верхньому одягу українських козаків XVII ст. Розглянуто комплекс письмових і візуальних джерел, з'ясовано значення терміна, особливості крою, зовнішнього вигляду, тканини й кольорової гами таких видів одягу, як серм'яга, свита, жупан, каптан, герм'як та опанча.

Ключові слова: козацтво, плечовий одяг, серм'яга, свита, жупан, каптан, герм'як, опанча.

Abstract

The article studies the shoulder clothing of Ukrainian Cossacks in 17th century. The wide array of written and iconographic sources is applied, resulting in conclusions about the terms used, patterns, appearance, fabrics and colours of such clothing items as *sermiaha*, *svyta*, *zhupan*, *kaftan*, *hormiak* and *opancha*.

Key words: Cossacks, shoulder clothing, *sermiaha*, *svyta*, *zhupan*, *kaftan*, *hormiak*, *opancha*.

У відомій українській думі початку XVII ст. “Про козака Плахту” згадується типовий козацький плечовий одяг – герм'як (інші назви – гормяк або кгермяк), сермяжка (серм'яга), жупан (каптан) та опанча: “Войлочище під бочище, а сідлище в головище, в дубровиці на травиці я закрию і прикрию гормаком, жупаном”, “Опанчою прикрита, то мій херем, то мій терем, тут ховаю, що-же маю: рубашку, сермяжку”¹. Саме цим видам вбрання і присвячено статтю: ми розглянемо, що це за предмети гардеробу українського козацтва та яких кольорів вони були.

Одна з перших згадок про одяг козаків-низовців міститься у праці С. Сарницького “Księgi hetmańskie” (1570-ті). Автор зазначає, що під час військових дій у степу козаки уникали червоних чи інших яскравих кольорових речей, надаючи перевагу сірому одягу², вочевидь, через маскувальні властивості цього кольору. У подальшому в різних джерелах вбрання українського козацтва описували як сіре чи біле.

Серм'яга – свита. Із 2010 р.³ в низці публікацій ми звертали увагу на неодноразові згадки про білу серм'ягу в історичних документах (перша з таких згадок на українських землях належить щонайменше до середини XVI ст.⁴). Йшлося про неї не тільки та не стільки як про селянське вбрання, а радше як про найпоширеніший у запорозьких козаків плечовий одяг, що, вочевидь, правив у XVII ст. за своєрідний “мундир-барву”. Тож, серм'яга – це плечовий одяг (на зразок сучасного піджака), простий народний аналог жупана, який у козаків часто виконував функцію останнього. Назва цього виду вбрання є українською, хоча помилково вважається запозиченою. В 1570-ті рр. на українських землях серм'яги були частиною гардероба озброєного люду; в тогочасних документах згадували “сермягу шарую за злотий”⁵. Як козацький плечовий одяг, вона відома з часів гетьмана П. Сагайдачного: у трактаті-меморандумі початку 1620-х рр. згадуються серм'яги з каразеї (“kirasyiej, siermiag”⁶), а інших таких видів одягу козаків не зазначено. В червні 1622 р. гетьман О. Голуб, згідно з описом

1 Франко І. Козак Плахта. Українська народна пісня, друкowana в польській брошурі з р. 1625 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. XLVII. – Кн. III. – Львів, 1902. – С. 10–11.

2 Sarnicki S. Księgi Hetmańskie / Oprac. M. Ferenc. – Kraków, 2015. – S. 276.

3 Шаменков С. І. К вопросу о сортах и цвете сукон в costume украинского казачества (конец XVI – XVII вв.) // История военного дела: исследования и источники. – 2013. – Т. IV. – С. 59–60 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.milhist.info/2013/05/27/shamenkov_4 (дата обращения: 22.02.2021); Його жс. Гатунки та кольори сукна у військовому костюмі українського козацтва (кінець XVI – перша половина XVII ст. // Науковий вісник Національного музею історії України. – Випуск 3. – Київ, 2018. – С. 247 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://visnyk.nmiu.org/index.php/nv/article/view/219/189> (дата звернення: 24.02.2021).

4 Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / Інститут української мови НАН України [та ін.]; підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук; [відп. ред. В. В. Німчук]. – Луцьк, 2013. – С. 170 (Пам'ятки української мови: серія актових документів і грамот).

5 Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. – Випуск 1. Волинь XVI ст. / Упоряд.: Безпалько В. В., Висотін М. Б., Ворончук І. О., Кучерук М. М., Чубик Ю. І.; Ред. кол.: Бездрабко В. В., Гримич М. В., Кулаковський П. М., Однороженко О. А., Ульяновський В. І; Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, Центральний державний історичний архів України, Громадська організація “Центр дослідження та відродження Волині”. – Київ: Фенікс, 2014. – С. 169 (Серія документальних джерел).

6 Мицик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // Український археографічний щорічник. – Випуск 8/9. – Київ, 2004. – С. 459.

польського комісара, як і всі козаки навколо, був одягнений саме в серм'ягу⁷. Це натяк на символічність означеного вбрання.

В діаріуші, присвяченому московській війні 1633 р., в листі Mści Księdza Kołodzkiego від 27 вересня згадуються кольори козацького одягу: “O kozakach może się napisać: Vidi turbam magnam, quam nemo dinumerare poterat; cały dzień, kiedy przychodzili do obozu, wlekli się po kilkunastu chorągwi w kupie sine legę et ordine, w tym tylko wszystko porządek, że chorągwie podle siebie pospołu, nec in bellis reputanda turba, raczej na satyrów, niż na cultos homines poszli, chłopci podobni wszyscy, cinericio ha bitu, rzadki w modrzy albo w czerwieni, skóra na ich ciele jak kork na drzewie, Contemptus vitae maximus, maior cura cremati, quam vitae; owo zgoła jest co widzieć”⁸.

В тексті вказано, що прості козаки здебільшого носили сіре вбрання, імовірно, серм'яги, а кольоровий одяг (синій та червоний) мали представники старшини. Це підтверджують й інші тогочасні документи. Наприклад, Ш. Старовольський зазначав: “Хіба лише яким там старшим [старшині – С. III.] однострої кольорові від короля дарують. Ці поношені червоні покрови вершники лише носять”⁹. Вочевидь, погода 27 вересня 1633 р. була досить тепла, на що вказує подальший текст листа: один козак скинув із себе увесь одяг, переплив річку та причаївся під водою, очікуючи на московського жовніра, а дочекавшись, схопив його та переплив річку з ним назад, за що отримав нагороду.

Наприкінці XVII-го чи у XVIII ст., на підставі замальовок А. ван Вестерфельда, було створено живописне полотно “В'їзд гетьмана Я. Радзивілла до Київа у 1651 році”¹⁰, яке до Другої світової війни зберігалось у Варшаві; до нашого часу збереглись лише його чорно-білі світлини невисокої якості. Власне, за зображеннями на цьому полотні нам і відомі кольори прапорів та одягу вояків, які замальовав відомий дослідник військових строїв Б. Гембаржевський, який у поясненні до свого малюнка згадує про сірий із зеленуватим відтінком колір козацького плечового одягу доби Хмельниччини¹¹.

Наступна документальна згадка про означений вид одягу стосується початкового періоду повстання на чолі з Б. Хмельницьким. Під час боїв під Корсуном польський мушкетер із полку Денхофа звітував у реляції, що, побачивши вранці вершників у білих серм'ягах, відразу здогадався, що це козаки, а пізніше з'явилися і татари: “(Die) 25 mai. Rano z szanę pana pułkownika Denhofs widzieć było Kozaki, bo szanę były na ugorze roli niskiej w brzezynie i że było opodal, trudno było rozeznac co za ludzie, aż per perspectivam widzieli, że konni ludzie w białych siermiękach, zaczęm się domyśleli, że Kozacy. Kiedy słońce poczęło wschodzić, ukazał się pułk tatarski po drugiej stronie rzeki ex opposito Korsunia, potem i drugi, i trzeci pułk o pięćuset albo sześćuset (ludzi). Kosz szedł dolina”¹². Із цього тексту випливає, що вояки у білих серм'ягах із самого початку воєнної кампанії (повстання під проводом Б. Хмельницького) асоціювалися в супротивника не з будь-ким і не з татарами, а лише із запорожцями.

У липні 1648 р. біля Костянтинова відбувся невдалий для козаків бій. М. Грушевський у своїй праці згадує фрагмент діаріуша Осинського: “... за ласкою Божою труп на трупі лежав густо аж до переправи, мов біле сукно вкрило поле”¹³. Отже, загиблі запорожці мали білий сукняний одяг – серм'яги або жупани. Ще в одному джерелі є повідомлення, що в 1649 р. мазирських та чорнобильських козаків за небажання та невміння воювати вигнали з війська, відібравши зброю та знявши з них серм'яги¹⁴. Наведений факт може свідчити про те, що це вбрання було не просто одягом, а й виконувало функцію мундира-барви.

Розповсюдженість серм'яги як основного плечового одягу запорожців стало причиною й інших метафоричних порівнянь. Наприклад, воєвода Київський А. Кисіль у своєму листі провів аналогію між повсталим козацьким військом та означеним найпоширенішим військовим вбранням козаків¹⁵.

У 1651 р. воєвода І. Бутурлін у доповіді царю переказав розповідь московських купців про те, що під час облоги Любеча запорожці зняли з вояків литовського гетьмана Я. Радзивілла верхній і нижній одяг та віддали їм свої серм'яжні одяги: “... платье верхнее и исподнее лучше все снимают со всѣх съ пановъ и въ то ихъ панское вмѣсто платье велѣтъ подавать летчинное платье и сермяжное, снимают съ черкасъ да надѣвають на шляхту”¹⁶. Також у 1652 р. поляки так описували козацький полк: “... всі на добрих конях, у білих серм'ягах”¹⁷. Як бачимо, в численних розповідях очевидців та історичних

7 Сас П. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 pp.) / Інститут історії України НАН України. – Біла Церква, 2010. – С. 235.

8 Dyaryusz wojny moskiewskiej 1633 roku. – Warszawa: Nakładem Świdzińskich, 1895. – S. 31.

9 Шаменков С. Гатунки та кольори... – С. 247.

10 Batowski Z. Abraham van Westervelt, malarz holenderski i jego prace w Polsce // Przegląd historii sztuki. – Nr. 1–2. – Т. II. – Warszawa, 1932. – Tabl. XXII.

11 Gembarzewski B. Żołnierz polski. Ubiór, uzbrojenie i oporządzenie wojska polskiego od XI wieku do 1831 roku. – Т. 1. Od XI w. do XVII w. – Warszawa: Wydawnictwo MON, 1960. – Pl. 216.

12 Michalowski J., Nagielski M. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu “Ogniem i mieczem” (1648–1651). – Warszawa, 1999. – S. 118.

13 Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11-ти томах, 12-ти книгах / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Репринтне відтворення видання (Київ, Львів, 1909). – Том VIII. Роки 1626–1650. – Розділ XI. – Київ: Наукова думка, 1995. – С. 8 (Пам'ятки історичної думки України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur81108.htm> (дата звернення: 22.02.2021).

14 Джерела з історії національно-визвольної боротьби українського народу 1648–1658 pp. / Упоряд. Ю. Мицик, редкол.: В. Брехуненко та ін.; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України, Канадський інститут українських студій (Едмонтон). – Том 1. – Київ, 2012. – С. 274.

15 Korespondencja wojskowa hetmana Janusz Radziwiłła w latach 1646–1655. – Cz. 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653. – Warszawa: NERITON, 2019. – S. 504.

16 Российский государственный архив древних актов г. Москва (далі – РГАДА). – Ф. 79. – Оп. 1. 1651 год. – № 1-6. – Л. 523; Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века // Труды 13-го археологического съезда. – Т. 2. – Москва, 1908. – С. 313.

17 Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія Українського війська / Упоряд., покажчики

документах зафіксовано білі суконні серм'яги як прикметний плечовий одяг, за яким чітко ідентифікували саме українських козаків. У 1654 р. в Києві, вже після Переяславської ради, членам посольства оголосили, аби ті не “вживали” коштовних речей та носили серм'яги¹⁸.

Отже, у писемних джерелах із початку 1620-х рр. і до доби Хмельниччини постійно згадується цей вид одягу. В XVI–XVII ст. поверх сорочки одягали серм'ягу (яка виконувала, як уже згадувалося, ту саму функцію, що й сучасний піджак), а потім – верхній плечовий одяг: опанчі, менти, герм'яки-єрмяки, копеняки. Серм'яги носили не лише селяни та козаки, а й заможне міщанство, іноді шляхтичі. Аналізуючи інформацію зі згаданих писемних джерел, можна припустити, що цей вид одягу шили переважно з білого та сірого домотканого серм'яжного сукна або з вовни – нефарбованої чи фарбованої, зокрема, в темно-коричневий колір¹⁹. Наступна згадка у писемному джерелі дозволяє зрозуміти, якою була довжина цього вбрання. Даючи викуп татарам, шляхтич Синявський носив коротку, як сорочка, серм'ягу²⁰. Тобто вона сягала приблизно до середини стегна чи трохи нижче.

Коротка серм'яга в XVII ст. також мала назву, запозичену з угорської, – катанка²¹. Відома дослідниця одягу І. Турно подає таке її визначення: “Siermiega (smiermiega) (gr. skaramaggion – sukno, sukmana) – od XVI w. kaftan chłopski uszyty z grubego, wełnianego samodziału, niefarbowanego, a więc szarego”²². Таке саме тлумачення має цей вид одягу й у праці Б. Лінде²³. Польські словники містять пояснення: “Siermiega, proste chłopskie sukniisko i odzież”²⁴, “Siermiega, proste wiejskie, samodziałowe sukno, ubranie chłopskie, z tego sukna uszyte, sukmana”²⁵, “Świtka, Świta, sukmana, chłopska, siermiega”²⁶. Отже, як бачимо, синонімами серм'яги були свита та сукман.

І. Турно також описує серм'ягу-сукман, зображену на картині із краківського костелу Бернардинів “Танок зі смертю”²⁷. Це – простий одяг із домотканого сукна: неширокий, однобортний, зшитий за статурою, з вузьким коміром-стійкою або без нього, без ґудзиків на рукавах та борті; зі вставленими клинами від стану з боків або відрізним станом. Різновид серм'яги – сукман, був трохи довшим та також не мав великого коміра. Аналогічне вбрання, лише коротше – до коліна, бачимо на гравюрі “Скарга підданих на панів”, в такому одязі зображені селяни на українських іконах, козаки доби Хмельниччини на багатьох картинах, зокрема на портреті Б. Хмельницького із зібрання Національного художнього музею України. На срібному антипендіумі кінця XVII ст., присвяченому битві під Берестечком, козаки постають у серм'ягах-сукманах без коміра та у вбранні, схожому на герм'яки. Різниця між цими видами одягу полягає в тому, що серм'яги-сукмани зображені зазвичай без ґудзиків та великого коміра, на противагу підбитим хутром герм'якам, що мали ширший крій, ґудзики, петлиці та великі виложисті коміри.

У XVIII ст. Й. Китович описував серм'яги так: “Ruski chłop nosił, jak i dziś nosi, żupan, czyli siermiegę z prostej wełny białej, w stanie przestrony, z rękawami przestronymi, do pół goleni długi”²⁸.

Козаків Б. Хмельницького в нефарбованих та фарбованих серм'ягах зобразив і невідомий автор диптиха другої чверті XVIII ст. (створеного, вочевидь, до 100-річного ювілею польсько-козацької війни), що зберігається в Люблінському костелі Бернардинів. На одній частині твору зображено урочисту службу перед походом за участі короля Яна Казимира; на другій – відступ козаків з-під Любліна. Поляки – в кунтушах та жустокорах 1730–1740-х рр., козаки – в різних, зокрема, фарбованих серм'ягах. На картині чітко простежуються конструктивні особливості цього виду одягу. У гетьманському листуванні часів І. Мазепи міститься промовиста згадка про зовнішній вигляд тогочасних козаків-реєстровців: “Войско зась городовое (реєстрове) не все одержно и ковшем болшая часть сермягами простими покривается”²⁹.

Отже, в описах та зображеннях серм'яг немає жодного натяку на великий виложистий комір, широкий прямий чи широкий плащоподібний крій: все показано навпаки.

За інформацією з актових матеріалів, у XVII ст. серм'яги-свити носили й мешканці Великого князівства Литовського. Це підтверджує етнографічний одяг, що також позбавлений ґудзиків та має маленький комір-стійку³⁰. Відомий український науковець П. Сас теж вважає, що найпоширенішими кольорами верхнього козацького одягу були сірий та білий, що саме біла та сіра серм'яга є візитівкою козака-запорожця і що саме образ козака у білих шатах (серм'язі чи короткому жупанчику)

Б. З. Якимовича. – 5-те вид., змін. і доп. – Київ: Варта, 1994. – С. 330–340.

18 Мицик Ю. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин / Ред. В. А. Смолій та ін. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 541, 544.

19 Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. – Київ: Мистецтво, 1995. – С. 162.

20 Джерела з історії... – С. 51.

21 Michalowski J., Nagielski M. Op. cit. – S. 386.

22 Turnau I. Słownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w. – Warszawa: Semper, 1994. – S. 164.

23 Linde S. B. Słownik języka polskiego. – T. 3. – Warszawa, 1812. – S. 236.

24 Gołębiowski Ł. Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych, sposobem dykcjonarza ułożone i opisane. – Warszawa, 1830. – S. 225.

25 Arcta M. Słownik ilustrowany języka polskiego. – T. 2. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916. – S. 674.

26 Arcta M. Słownik ilustrowany języka polskiego. – T. 3. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916. – S. 34.

27 Turnau I. Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa: Semper, 1991. – S. 115.

28 Kitowucz J. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III. Poznań: W drukarni W. Stefańskiego, 1840 [Electronic resource]. URL: https://pl.wikisource.org/wiki/Strona:PL_J%C4%99drzej_Kitowicz_-_Opis_obyczaj%C3%B3w_i_zwyczaj%C3%B3w_T4.djvu/191 (data dostępu: 22.02.2021).

29 Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини. 1669–1726. Одяг і символіка. – Київ: Темпора, 2006. – С. 217.

30 Балявіна В., Ракава Л. Мужчынскі касцюм на Беларусі. – Мінск, 2007. – С. 167, 170.

має прикрашати український герб³¹.

На малюнках, вміщених у рукописі праці О. Шафонського (1786), селяни зображені у свитах-серм'ягах із типовими ознаками цього виду одягу: пошиття із простого біло-сірого сукна, невеликий комір та шнур по краю³². Описуючи одяг українців XVIII ст., дослідник зазначив, що свита (серм'яга) – це короткий плечовий одяг, поверх якого вдягали верхній плечовий одяг – кобеняк, ширший за свиту, з великим коміром або з капюшоном³³. Кобеняк, або ж копеняк (плащ із коміром, у XVIII ст. – з відлогою), відомий із початку XVI ст. за описами майна, наприклад “копеняк білий брезинський”³⁴. Дослідник Й. Г. Георгі, описуючи вбрання українців, вказав на використання “полукафтанія” (таку назву у російськомовних документах має короткий плечовий одяг, свити та короткі жупани) “ізъ белаго или чернаго сукна своїхъ овецъ”³⁵, тобто, найімовірніше, нефарбованого сукна природного кольору (чорний природний колір швидко вигорав до темно-коричневого). В негоду поверх його одягали схожий на шинель повстяний плащ із коміром чи капюшоном. Запорозжці й надалі використовували серм'яги-свити як білі, так і фарбовані. У XVIII ст. згадували “свиту белую” (1775 р.)³⁶, “свита синього сукна 5 крб, простая – 3”³⁷.

Плечовий одяг населення України XVII–XVIII ст. розглядав у своїх працях дослідник Є. Славутич³⁸. Він помилково ототожнював серм'ягу XVII та XVIII ст. з пізнішими етнографічними свитами та герм'яками (ярмяками), автоматично поширюючи на ранньомодерну добу сучасні, етнографічні та власні уявлення про плечовий одяг. Не дослідивши ретельно термінологію і крій, а також не використавши праці фахівців з історії одягу, Є. Славутич штучно схрестив різні за типом та кроєм види плечового одягу XVII–XVIII ст. У його роботах серм'яги набули рис герм'яків, ставши широкими, з великим виложистим коміром³⁹. Така інтерпретація не підкріплена відповідними фактами, адже, як вже зазначалося, Є. Славутич проігнорував фахові видання та дослідження з історії костюма та профільні публікації провідних спеціалістів.

Жупан – каптан – кафтан. Ще одним видом плечового одягу, який використовували українські козаки, був жупан. Це “польсько-український довгополий однобортний, скроєний до стану каптан із глибоким загортанням піл наліво і з вираженою асиметрією в розташуванні застібки. На межі XVII і XVIII ст. паралельно з назвою жупан починають уживати лексичний синонім каптан (ст.-укр. кафтань, каптань (із сер. XVI ст.), ст.-рос. кавтань, кофтань, кафтань – верхній плечовий довгополий розгортальний одяг⁴⁰. У описах майна жупани згадуються з 1570-х рр., наприклад “жупан лунський блакитний”⁴¹. У московських документах при описі козацьких речей поняття “жупан” часто передається відповідником “кафтан” (каптан). Канцеляристи вживали цю загальну назву на позначення як суконних та шовкових, так і підбитих хутром каптанів: “у В. Виговського кафтань овчинной”⁴². Іноді в описі каптана, пошитого з легкої, зазвичай шовкової тканини, міститься уточнення, що він “холодний”; короткий каптанчик називали “полукафтань”. Жупанам-каптанам із коштовних тканин зі старшинського гардеробу присвячено окрему статтю⁴³, тому ми лише згадаємо про прості жупани-каптани старшини, які, вочевидь, не дуже відрізнялися від звичайних козацьких. Зазвичай у документах, у яких фігурують прості козаки чи панські пахолки, описуються жупани білого, зрідка синього кольорів: у 1636 р. згадані “жупан габеный”, “жупан шарый муравский [сірий з моравського сукна – С. III.]” та світло-сірий доломан (“облочистий шептуховий”)⁴⁴, а також “жупан каразеевый белый”⁴⁵ та білий серм'яжний жупан⁴⁶.

Одяг зі звичайного білого сукна під час військових дій використовували не лише прості запорозькі козаки, а і представники

31 Сас П. М. Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 138–139.

32 Шаменков С. І. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонського // Стрій. – 2020. – № 2, ч. 1. – С. 68, 71, 72 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy2_Shamenkov1 (дата звернення: 24.02.2021).

33 Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским: В Чернигове (1786 г.) – Киев: Университетская типография, 1851. – С. 32–33 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003543257> (дата обращения: 22.02.2021).

34 Українське повсякдення... – С. 517.

35 Георгі И. Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов: их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей. – Т. 4. О народах монгольских, об армянах, грузинах, индийцах, немцах, поляках и о владычествующих россиянах, с описанием всех именованных козаков, также история о Малой России и купно о Курландии и Литве. – Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1799. – С. 343.

36 Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775). – Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. – С. 347.

37 Там само. – С. 351.

38 Славутич Є. Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.) // Військово-історичний альманах. – 2013. – Ч. 1–2. – С. 78. Його ж. Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник / Відп. ред. Г. В. Боряк. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 45–46.

39 Славутич Є. Одяг... – С. 78; Його ж. Військовий костюм... – С. 44–45.

40 Славутич Є. В. Військовий костюм... С. 22–23, 25.

41 Українське повсякдення... С. 196.

42 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. 15: 1658–1659; [доп. к Т. 4] / [под ред. Г. Ф. Карпова, С. А. Белокурова]. – Санкт-Петербург, 1892. – С. 456–457.

43 Шаменков С. Одяг... – С. 9–42.

44 Акты Житомирского гродского уряда: 1590 р., 1635 р. / Інститут української мови НАН України [та ін.]; підгот. до вид. В. М. Мойсієнко; [відп. ред. В. В. Німчук]. – Житомир: [б. в.], 2004. – С. 167–168 (Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот).

45 Там само. – С. 45.

46 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волыном генерал-губернаторе. – Часть 3. – Том 4. – Киев, 1914. – С. 141–142.

козацької старшини: у білих каптанах у 1659 р. полонили гетьмана І. Виговського, ротмістра С. Гавратинського та Я. Душинського. Слід зауважити, що останні двоє – офіцери надвірної кінної та пішої гвардії гетьмана! С. Гавратинський був ротмістром кінної хоругви, а Я. Душинський – спочатку поручиком, а потім ротмістром у пішій гвардії (в жовнірів)⁴⁷. Разом із ними до полону потрапив козак Київського реєстрового полку В. Ластка⁴⁸. Це повідомлення важливе тим, що вказує на розповсюдженість у конкретних військових підрозділах та полках саме білих каптанів та жупанів. У переліку одягу козацьких старшин, захоплених у полон, згадуються “кафтанъ овчинной, другой тафтяной, шапка вишневая, кафтанъ червонной... , кафтанъ вишневой суконной, да кафтанъ суконою же короткой” (у І. Виговського), “кафтанъ бѣлой суконной, кафтанъ овчинной” (на С. Гавратинському) та “кафтанишко бѣлой абинной” (на Я. Душинському), а козак В. Ластка мав “кафтан кумашной, кафтан абинной”⁴⁹.

Біле турецьке сукно – габу (абу), купували або отримували як оплату за службу. Наприклад, в 1636 р. цю тканину вручили козакам-запорозцям за підтримку кримського хана Інаета Герая⁵⁰. Габа згадується і в 1654 р. в описі митних податків на турецькі товари⁵¹. В заповіті 1662 р. козака Переяславського полку та шляхтича І. Г. Бурмаки зазначені шати синього та білого кольорів⁵².

Згідно з ієрархією та традиціями простому козацтву дарували дешеві нефарбовані або білі сукна (такі, як кир та паклак), а командному складу – тузинок синього кольору. Так, у 1680 р. звичайним козакам, які супроводжували посольство, видали “(на жупан) по 6 локтей, белого кіру вимоченного”, старшині – кольорові, дорожчі тканини: “фалендишу на жупан – 5 локтей, темно красного атласа – 12 локтей, голубого атласа – 12 локтей, адамашки (камки) померанцевого цвета – 12 локтей”; сотнику – “тузинку на жупан – 5 локтей, фалендишу на жупан – 6 локтей”; хорунжим – “тузинку на пару платя – 10 локтей, фалендишу – 5 локтей”; осавулам та отаманам – “тузинку на жупани – 10, паклаку на жупан – 6 локтей”⁵³.

Щодо оплати чотирьом козацьким полкам у 1683 р. у Варшаві дали таку ординацію на кожен квартал: “...полковникам сукна голландського по 8 ліктів, та лисяче хутро на потреби до жупанів, осавулам сукна, писарю генеральному сукна на конташ і жупан. Судді полковому, писарю сотникам сукна. Хорунжим, отаманам, осавулам та простим молодцям – паклак”⁵⁴. Простежується чітка ієрархія та диференціація тканин і кольорів. Прості козаки отримували білі чи сірі сукна, старшина – кращі за якістю та кольорові тканини. Коли звичайним запорозцям дарували тканину від московського царя, це були білі сукна “амбурські”. В 1696 р. Війську Запорозькому Низовому видали “сто пятьдесят половинок сукон анбургских, да сверх того сто половинок сукон анбургских же отпущено”⁵⁵.

Ця тенденція тривала і протягом наступного століття. В 1722 р. отаман жолдаків носив кунтуш тузинкового (синього) сукна, каптан – із кіндяка, його підлегли – білі габ’яки⁵⁶ (білі каптани з турецького сукна). Н. Сементовський так описує парадний одяг жолдаків XVIII ст.: “... верхні сині каптани з червоним відкладним коміром та червоними вилогами рукавів, нижній каптан червоний”⁵⁷. У 1722 р. Генеральна військова канцелярія придбала габу “в покупке по 88 копеек штука, и поделаны кафтаны против прежнего обыкновения и у покупки каждой кафтан имел быть по 96 копейки с полкопейкою”⁵⁸.

В документах часів правління гетьмана І. Скоропадського містяться згадки про те, що “прежде сего при заплаче роковой и бияки давалися”; за гетьманування І. Мазепи сердюцькі полки отримували білі каптани-біляки. Ще в одному документі 1722 р. є інформація, що у Полтаві закупили партію габи “на дело сердюцкого полку кафтанов”⁵⁹. До того самого 1722 р. належить згадка про габ’яки, які були власністю вже не простих вояків, а представників старшини: “...пан гетьман із генеральними особами та полковниками свого рейменту Ніжинським, Прилуцьким и Гадяцьким, усі вдягнені в габ’яки”⁶⁰.

В 1723 р. Генеральна військова канцелярія знову відправила закуплену габу для пошиття габ’яків, “чтобы из каждого вышло по беляку”⁶¹. Документи Малоросійської колегії свідчать, що сердюцький полк Гаврила Бурия отримав біляки з габи на весь підрозділ: від рядового до полковника⁶².

Запорозці-січовики XVII ст. носили білі та сірі серм’яги-свити та сукняні каптани-жупани, які шили, зокрема, із сукна, подарованого або врученого як оплату московським урядом. У 1696 р., наприклад, Війську Запорозькому Низовому надіслали “сто пятьдесят половинок сукон анбургских, да сверх того сто половинок сукон анбургских же отпущено”⁶³.

47 Бабулин И. Б. Борьба за Украину и битва под Конотопом (1658–1659 гг.). – Москва: Фонд “Русские витязи”, 2015. – С. 305.

48 Акты... – С. 440.

49 Там же. – С. 456–457.

50 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. Козацькі часи – до року 1625. Репринтне відтворення видання (Київ, Львів, 1909). – Київ: Наукова думка, 1995. – С. 6.

51 Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, упоряд. І. П. Крип’якевич; Інститут суспільних наук АН УРСР. – Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. – С. 343.

52 Кривошея В. Родоводи козацької старшини (доба козацько-гетьманської держави) // Гілея. – 2007. – Випуск 8. – С. 264.

53 Беляшевский Н. Расходы Речи Посполитой на казацких послов // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С. 92.

54 Чухліб Т. Відень 1683: Україна–Русь у битві за “Золоте яблуко” Європи. – Київ: Кліо, 2013. – С. 363–366, 370.

55 Есипов Г. Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. – Том 1. Москва, 1872. – С. 326–327.

56 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Том 2. Полк Нежинский. – Киев, 1893. – С. 221.

57 Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская. – Санкт-Петербург: Типография И. Фишона, 1846. – С. 18.

58 Сокирко О. Вказ. праця. – С. 203.

59 Там само. – С. 206.

60 Ханенко М. Діаріуш або журнал тобто щоденна записка okazій та церемоній / Публікація, передне слово, переклад та приє слово, переклад та примітки Валерія Шевчука // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 34.

61 Сокирко О. Вказ. праця. – С. 206.

62 Там само.

63 Есипов Г. Указ. соч. – С. 326–327.

Також козаки одягали простьобані жупани, зображені на печатках означеного періоду⁶⁴ та у образотворчих джерелах⁶⁵. Ще зберігся оригінальний взірєць згаданого виду одягу, що належав московському царю Петру Олексійовичу⁶⁶.

Певний час у гардеробі гетьмана І. Мазепи та його оточення був одяг т. зв. угорського типу. Це пов'язувалося з тим, що цар Петро I із 1700 р. запровадив у війську “угорське плаття” – комплекти одягу, що склалися з верхнього каптана, бастрока та штанів, та загалом нагадували угорське вбрання. Каптани угорського типу були значно коротші за традиційні, сягали до коліна. З початку 1700 р. гетьман І. Мазепа як “жалуване плаття” отримував від царя коштовні каптани, зокрема, угорського типу: “кафтан венгерской бархатной на собольем пластинчатом меху, с нашивки и с линты и з голуном золотным и с яхонты, ценою 757 рублев и 18 алтын и пол денги”⁶⁷, “кафтан венгерской бархатной испод соболей пластинчатой, с рукавами пупчатymi собольи и подпушен отласом золотным, обшит голуном золотным буравчетым широким, да снуром золотным же. Вместо нашивки нашит линт золото серебром широкой с кистми золотными жи с варворки. Пугвицы нашиты золотые с изумруды, и с яхонты, к рукавам у запясыя вместо застежек нашиты пугвицы серебряные золоченые с яхонты. Всего ценою 757 рублев и 18 алтын и пол денги, делан тот кафтан в казанском приказе”⁶⁸, “кафтан венгерской бархатной на собольем пластинчатом меху, с нашивки и с линты и з голуном золотным, с пуговицы золотными и изумруды и с яхонты ценою в 757 рублев в 18 в пол денги. Во всем против прошлого 1700 году. Бархат из казанского, мех из сибирского, на приклад денги из ратуши”⁶⁹. Такий одяг використовували в російській армії до 1703 р.; тоді ж його міг носити й І. Мазепа та його оточення.

У XVIII ст. серед козаків-січовиків актуальність і популярність білих серм'яг-свит та жупанів-каптанів не змінилися. Серед товарів, привезених у 1769 р. на Січ козаком Батурицького куреня Іваном Тараном, було 220 штук каптанів простих білих серм'яжних та 46 штук інших (вочевидь, сірих) каптанів серм'яжних. Крім того, він доставив ще 500 аршинів серм'яжного сукна для пошиття одягу⁷⁰.

Отже, як бачимо, згадки про білі та сірі серм'яги та білі жупани-каптани постійно виринають у документах, пов'язаних не лише із простими козаками, а й із представниками старшини. Це дозволяє припустити, що саме одяг білого кольору та відтінків сірого був найпоширенішим серед українського козацтва, вважався своєрідною “барвою”, “візитівкою”, за якою впродовж XVII та XVIII ст. відразу безпомилково впізнавали як січовиків, так і реєстрових козаків.

До верхнього плечового одягу, який одягали козаки поверх серм'яги та жупана-каптана, належать згадані в думі герм'як та опанча.

Герм'як (кгермяк, ермяк) – вид верхнього довгого ледь приталеного плечового одягу із гудзиками чи нашивками до пояса; обточений шнуром, з великим виложистим коміром, пошитий із сукна, іноді з хутра. В 1570-ті рр. це вбрання досить часто згадувалося у описах одягу озброєного люду українських земель, наприклад “гкермяк белий муравський з шнурами чирвоними”⁷¹, “ермак муравський белий”⁷², “ярмак люньський блакитний з строкоюю и з шнурами чирвоними, ермак каразее белее з строкоюю и з шнурами синими, ермак утерфіновий зелений з строкоюю и з шнурами зелеными”⁷³.

В 1578 р. під час погодження формування реєстрового козацького загону козацькі посланці отримали від короля С. Баторія по 15 флоринів та по 8 ліктів сукна на два “ермяки” (на старших). Як зазначає З. Стефанська, це мало бути лунське сукно, яке в той час фарбували здебільшого у відтінки синього⁷⁴. Польська дослідниця М. Барткевич вважає, що герм'яки поширилися у Польщі з руських і литовських теренів⁷⁵. Це був довгий верхній каптан, що спереду застібався на гудзики, іноді – з петлицями, мав великий виложистий комір, зрідка хутряний, та довгі рукава⁷⁶. У 1570-х рр. С. Сарницький описує герм'як як вбрання, схоже на очопень-охапень та тогочасні аналогічні московитські одяжі⁷⁷. Завдяки збереженню московським речам XVII ст. ми можемо приблизно уявити крій герм'яка. У згаданих описах другої половини XVI – початку XVII ст., вміщених у волинських документах, є багато деталей, що стосуються вигляду означеного виду одягу. Герм'яки були різних кольорів (білі, сині, брунатні), обшиті різними за барвами шовковими рядками чи шнурами.

Як козацький одяг герм'як (гормяк) згадується, як вже зазначалося, в думі про козака Плахту. Зображення такого вбрання бачимо й на деяких іконографічних пам'ятках. Так, на гравюрі В. Гондіуса, вміщеній на титульній сторінці праці Й. Пасторія “Скіфо-козацька війна” (1652), полонені під Берестечком українські вояки вбрані у схожий на герм'як одяг. Схоже вбрання мають і полонені під час битви під Берестечком 1651 р. козаки, зображені на рельєфній срібній пластині-антипендіумі з санктuariума “Matki Bożej na Górze Chełmskiej” в костелі м. Хелм (Польща). Цей рельєф виконано в 1670–1680-ті рр. на

64 *Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Харків, 2009. – С. 194 (Monumenta rutheniae heraldica volumen: III).

65 На гравюрі Вишловського першої чверті XVII ст. із книги “Hasło słowa Bożego Laskę Pokoj i Chwałę Wcielonego Słowa Matki... Marii od zwycięstwa Cudownej w Obrazie Lwowskim...” (Львів, 1754), фрагменти якої вперше були опубліковані у книзі: Гетьман. Осмислення / Упоряд. О. Ковалевська. – Київ: Темпора, 2009. – С. 55.

66 *Левинсон-Нечаева М. Н.* Одежда и ткани XVI–XVII веков // Государственная Оружейная палата Московского Кремля. Сборник научных трудов. – Москва, 1954. – С. 322.

67 РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 3. – Д. 122. – Л. 139 об.

68 Там же. – Л. 176 об.

69 Там же. – Л. 305.

70 *Голобуцкий В. А.* Черноморское казачество / Отв. ред. Ф. П. Шевченко. – Киев: Издательство АН УССР, 1956. – С. 83–84.

71 Українське повсякдення... – С. 168.

72 Там само. – С. 196.

73 Там само. – С. 202.

74 *Stefańska Z.* Polskie ubiory wojskowe z XVI–XVII w. – Warszawa, 1964. – S. 312.

75 *Bartkiewicz M.* Polski ubiór do 1684 roku. Wrocław: Ossolineum, 1979. – S. 61.

76 *Turnau I.* Ubiór narodowy... – S. 16.

77 *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie... – S. 247.

замовлення єпископа Я. Суші, згодом плакета дороблялася. Композиційно зображення козаків дуже близькі до зображень на гравюрі В. Гондіуса, створеної раніше за працю Й. Пасторія, хоч і мають деякі відмінності.

Опанча. В негодю прості козаки та старшина укривалися опанчами. Це широкий і довгий плащ без рукавів, пошитий із цупкого товстого сукна. Він сягав середини гомілки й нижче. Здебільшого в опанчі був широкий виложистий комір⁷⁸. У розгорненому вигляді це вбрання, зшите з кількох видовжених шматків білої габи, повсті чи кольорового сукна, зазвичай мало форму півкола. Описуючи опанчі, московські канцеляристи іноді вживали східну назву цього виду одягу – емурлук, яка виринає в описах старшинського одягу: “емурлукъ суконной вышнейвой”, “епонча шутруховая лазоревая длина 2 аршина в подоле 7 аршинъ”⁷⁹. Габ'яна опанча фігурує серед речей пахолка, пограбованого в 1636 р.⁸⁰.

Маючи можливість одягатися вишукано, гетьман Б. Хмельницький іноді вбирився дуже невибагливо, як простий козак. Таким його побачив антиохійський патріарх Макарій: “Он подъехал от городских ворот с большой свитой, среди которой никто не мог бы его узнать: все были в красивой одежде и с дорогим оружием, а он был одет в простое короткое платье и носил малоценное оружие... Он тотчас уехал под проливным дождем, направляясь к своему войску. На нем был белый дождевой плащ”⁸¹. Згаданий білий плащ (опанча чи копеняк) міг бути пошитий як з білої повсті, так і з білого сукна, наприклад, тієї ж габи. У писемних джерелах згадується, що українські козаки, які поверталися з походу, прикривали опанчами захоплених жінок⁸². Цей вид одягу був в гардеробі козаків до XVIII ст.: в реєстрі речей заарештованого компанійця часів І. Мазепи згадується біла сукняна опанча⁸³.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Інститут української мови НАН України [та ін.]; підгот. до вид. В. М. Мойсієнко; [відп. ред. В. В. Німчук]. – Житомир: [б. в.], 2004. – 249, [3] с. (Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот).
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Том 15: 1658–1659: [доп. К Т. 4] / [Под ред. Г. Ф. Карпова, С. А. Белокурова]. – Санкт-Петербург, 1892. – 462 с.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Часть 3. – Том 4. – Киев, 1914. – 946 с.
- Бабунин И. Б.* Борьба за Украину и битва под Конотопом (1658–1659 гг.). – Москва: Фонд “Русские витязи”, 2015. – 400 с.
- Балаявіна В., Ракава Л.* Мужчинські касцюм на Беларусі. – Мінск, 2007. – 303 с.
- Беляшевский Н.* Расходы Речи Посполитой на казацких послов // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С. 85–95.
- Вовк Х.* Студії з української етнографії та антропології. – Київ: Мистецтво1995. – 335 с.
- Георги И. Г.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов: их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей. – Том 4. О народах монгольских, об армянах, грузинах, индийцах, немцах, поляках и о владычествующих россиянах, с описанием всех именованных козаков, также история о Малой России и купно о Курландии и Литве. – Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1799. – 446 с.
- Гетьман. Осмислення / Упоряд. О. Ковалевська. – Київ: Темпора, 2009. – 368 с.
- Голобуцький В. А.* Черноморское казачество / Отв. ред. Ф. П. Шевченко. Киев: Издательство АН УССР, 1956. – 414 с.
- Голобуцький В.* Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775). – Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. – 415 с.
- Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11-ти томах, 12-ти книгах / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Репринтне відтворення видання (Київ, Львів, 1909). – Том VII. Козацькі часи – до року 1625. – Київ: Наукова думка, 1995. – 628 с. (Пам'ятки іст. думки України).
- Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11-ти томах, 12-ти книгах / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Репринтне відтворення видання (Київ, Львів, 1909). – Том VIII. Роки 1626–1650. Розділ XI. – Київ: Наукова думка, 856 с. (Пам'ятки історичної думки України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur81108.htm> (дата звернення: 22.02.2021).
- Джерела з історії національно-визвольної боротьби українського народу 1648–1658 рр. / Упоряд. Ю. Мицик, редкол.: В. Брехуненко та ін.; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України, Канадський інститут українських студій (Едмонтон). – Том 1. – Київ, 2012. – 680 с.
- Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, упоряд. І. П. Крип'якевич, Інститут суспільних наук АН УРСР. – Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. – 740 с.
- Есипов Г.* 1872. Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. Т. 1. Москва. 421 с.
- Кривошея В.* Родоводи козацької старшини (доба козацько-гетьманської держави) // Гілея. – 2007. – Випуск 8. – С. 263–273.
- Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С.* Історія Українського війська / Упорядкування, покажчики Б. З. Якимовича. – 5-те вид., змін. і доп. – Київ: Варта, 1994. – 384 с.

78 *Славутич Є. В.* Військовий костюм... – С. 36.

79 Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. 1690 г. // Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией. – Том 8. – Санкт-Петербург: Типография Ф. Г. Елковского и Ко, 1884. – С. 1160, 1068.

80 Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р... – С. 168.

81 Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – Выпуск 2 (От Днестра до Москвы). – Москва: Синодальная типография, 1897. – С. 33, 35.

82 *Korespondencja wojskowa...* – S. 434.

83 *Сокирко О.* Вказ. праця. – С. 222.

- Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Том 2. Полк Нежинский. – Киев, 1893. – 560 с.
- Левинсон-Нечаева М. Н.* Одежда и ткани XVI–XVII веков // Государственная Оружейная палата Московского Кремля. Сборник научных трудов. – Москва, 1954. – С. 305–386.
- Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / Інститут української мови НАН України [та ін.]; підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук; [відп. ред. В. В. Німчук]. – Луцьк, 2013. – 733 с.: іл. (Пам'ятки української мови: серія актових документів і грамот).
- Мицик Ю.* Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин / Ред. В. А. Смолій та ін. 2003. Київ: Інститут історії України НАН України. С. 523–566.
- Мицик Ю.* Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // Український археографічний щорічник. – Випуск 8/9. – Київ, 2004. – С. 453–460.
- Однороженко О.* Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Харків, 2009. – 416 с. (Monumenta rutheniae heraldica volumen: III).
- Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. 1690 г. // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. – Том 8. – Санкт-Петербург, 1884. – С. 950–1204.
- Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – Выпуск 2 (От Днестра до Москвы). – Москва: Синодальная типография, 1897. – 202 с.
- Российский государственный архив древних актов, Москва (РГАДА). – Ф. 79. – Оп. 1. 1651 год. – № 1-б. РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 3. – Д. 122.
- Сас П. М.* Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 204 с.
- Сас П.* Запорозці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.) / Інститут історії України НАН України. – Біла Церква, 2010. – 512 с.
- Сементовский Н.* Старина Малороссийская, Запорожская и Донская. – Санкт-Петербург: Типография И. Фишона, 1846. – 64 с.
- Славутич Є.* Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник / Відп. ред. Г. В. Борjak. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. – 171 с.
- Славутич Є.* Одяг українських козаків перед державного періоду (до середини XVII ст.) // Військово-історичний альманах. – Ч. 1–2. – Київ, 2013. – С. 68–86.
- Сокирко О.* Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини. 1669–1726. Одяг і символіка. – Київ: Темпора, 2006. – 280 с.
- Смирнов Я. И.* Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века // Труды 13-го археологического съезда. – Том 2. – Москва, 1908. – С. 197–512.
- Українське посвядження ранньомодерної доби: збірник документів. Випуск 1: Волинь XVI ст. / Упоряд.: Безпалько В. В., Висотін М. Б., Ворончук І. О., Кучерук М. М., Чубик Ю. І.; ред. кол.: Бездрабко В. В., Гримич М. В., Кулаковський П. М., Однороженко О. А., Ульяновський В. І.; Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, Центральний державний історичний архів України, Громадська організація “Центр дослідження та відродження Волині”. – Київ: Фенікс, 2014. – 776 с. (Серія документальних джерел).
- Франко І.* Козак Плахта. Українська народна пісня, друквана в польській брошурі з р. 1625 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Том XLVII. Кн. III. – Львів, 1902. – С. 1–28.
- Ханенко М.* Діаріуш або журнал тобто щоденна записка okazій та церемоній / Публікація, передне слово, переклад та примітки Валерія Шевчука // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 20–47.
- Чухліб Т.* Відень 1683: Україна–Русь у битві за “Золоте яблуко” Європи. – Київ: Кліо, 2013. – 559 с.
- Шаменков С. И.* К вопросу о сортах и цвете сукон в costume украинского казачества (конец XVI–XVII вв.) // История военного дела: исследования и источники. – 2013. – Том IV. – С. 56–85 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.milhist.info/2013/05/27/shamenkov_4 (дата обращения: 22.02.2021).
- Шаменков С.* Гатунки та кольори сукна у військовому костюмі українського козацтва (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Науковий вісник Національного музею історії України. – Випуск 3. Київ, 2018. – С. 245–255 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://visnyk.nmiu.org/index.php/nv/article/view/219/189> (дата звернення: 24.02.2021)
- Шаменков С.* Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонського // Стрій. – 2020. – № 2, ч. 1. – С. 3–106 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy2_Shamenkov1 (дата звернення: 24.02.2021).
- Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коей оно наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским: В Чернигове (1786 г.). – Киев: Университетская типография, 1851 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003543257> (дата обращения: 22.02.2021).
- Arcta M.* Słownik ilustrowany języka polskiego. – Т. 2. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916. – 895 s.
- Arcta M.* Słownik ilustrowany języka polskiego. – Т. 3. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916. – 688 s.
- Bartkiewicz M.* Polski ubiór do 1684 roku. – Wrocław: Ossolineum, 1979. – 146 s.
- Batowski Z.* Abraham van Westervelt, malarz holenderski i jego prace w Polsce // Przegląd historii sztuki. – Nr. 1–2. – Т. II. – Warszawa, 1932. – Tabl. XXII.
- Dyaryusz wojny moskiewskiej 1633 roku. – Warszawa: Nakładem Świdzińskich, 1895. – 155 s.

- Gembarzewski B.* Żołnierz polski. Ubiór, uzbrojenie i oporządzenie wojska polskiego od XI wieku do 1831 roku. – T. 1. Od XI w. do XVII w. – Warszawa: Wydawnictwo MON, 1960. – 544 s.
- Golebiowski Ł.* Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych, sposobem dykcjonarza ułożone i opisane. – Warszawa, 1830. – 308 s.
- Kitowicz J.* Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III. – Poznań: W drukarni W. Stefańskiego, 1840 [Electronic resource]. URL: https://pl.wikisource.org/wiki/Opis_obyczaj%C3%B3w_i_zwyczaj%C3%B3w_za_panowania_Augusta_III (data dostępu: 22.02.2021).
- Korespondencja wojskowa hetmana Janusz Radziwiłła w latach 1646–1655. – Cz. 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653. – Warszawa: NERITON, 2019. – 890 s.
- Linde S. B.* Słownik języka polskiego. – T. 3. – Warszawa, 1812. – 704 s.
- Michałowski J., Nagielski M.* Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu “Ogniem i mieczem” (1648–1651). – Warszawa, 1999. – 430 s.
- Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie / Oprac. M. Ferenc. – Kraków, 2015. – 492 s.
- Stefańska Z.* Polskie ubiory wojskowe z XVI–XVII w. – Warszawa, 1964. – 323 s.
- Turnau I.* Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa: Semper, 1991. – 208 s.
- Turnau I.* Słownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkaćkie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w. – Warszawa: Semper, 1999. – 214 s.

REFERENCES

- Akty Zhytomyrskoho hrodszkoho uriadu: 1590 r., 1635 r. 2004. (Instytut ukraiinskoi movy NAN Ukrainy [ta in.]; pidhot. do vyd. V. M. Moisiienko; ed. V. V. Nimchuk). Zhytomyr (Pamiatky ukraiinskoi movy. Seriiia aktovykh dokumentiv i hramot).
- Akty odnosiaschiesia k istorii Yuznoy i Zapadnoy Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoy komissiiy. 1892, vol. 15. Saint-Petersburg.
- Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii. 1914, ch. 3, vol. 4. Kyiv.
- Babulin I. B. 2015. Borba za Ukrainu i bitva pod Konotopom (1658–1659 gg.). Moscow: Russkiye vitiazi.
- Baliavina V., Rakava L. 2007. Muzhchynski kastsium na Belarusi. Minsk.
- Beliashevskiy N. 1897. Raskhody Rechi Pospolitoj na kazackich poslov. *Kievskaja starina*, no. 6, pp. 85–95.
- Vovk Kh. 1995. Studii z ukrayinskoyi etnografii ta antropologii. Kyiv.
- Georgi I. G. 1799. Opisaniye vsekhn obitayushchikh v Rossiyskom gosudarstve narodov, vol. 4. Saint-Petersburg: Imperatorskaya akademiya nauk.
- Hetman. Osmyslennia (ed. by O. Kovalevska). 2009. Kyiv: Tempora.
- Holobutskiy V. A. 1956. Chernomorskoe kazachestvo. Kyiv: Izdatelstvo AN USSR.
- Holobutskiy V. 1961. Zaporozhka Sich v ostanni chasy svoho isnuvannia (1734–1775). Kyiv.
- Hrushevskiy M. 1995. Istoriya Ukrainy-Rusy, vol. VII. Kyiv: Naykova dumka.
- Hrushevskiy M. 1995. Istoriya Ukrainy-Rusy, vol. VIII. Kyiv: Naykova dumka.
- Dzherela z istorii natsionalno-vyzvolnoi viyny ukraiinskoho narodu 1648–1658 rr. (ed. by Yu. Mytsyk). 2012, vol. 1. Kyiv.
- Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho 1648–1657. 1961. Kyiv.
- Yesipov G. 1872. Sbornik vypisok iz arkhivnykh bumag o Petre Velikom, vol. 1. Moscow.
- Kryvosheya V. 2007. Rodovody kozatskoyi starshyny (doba kozatsko-hetmanskoyi derzhavy). *Gileya*, vol. 8, pp. 263–273.
- Krypyakevych I., Hnatevych B., Stefaniv S., Dumin O., Shramchenko S. 1994. Istoriya ukraiinskoho viyska. Kyiv.
- Lazarevskiy A. 1893. Opisanie Staroy Malorossii, vol. 2. Kyiv.
- Levinson-Nechayeva M. N. 1954. Odezhda i tkani 16–17 vekov. *Gosudarstvennaya Oruzheynaya Palata Moskovskogo Kremlya. Sbornik nauchnykh trudov*. Moscow, pp. 305–386.
- Lutska zamkova knyha 1560–1561 rr. (Instytut ukraiinskoi movy NAN Ukrainy [ta in.]; pidhot. do vyd. V. M. Moisiienko, V. V. Polishchuk; ed. V. V. Nimchuk). 2013. Lutsk (Pamiatky ukraiinskoi movy: seriiia aktovykh dokumentiv i hramot).
- Mytsyk Yu. 2003. Dzhereloznavchi studii z Pereyaslavskoi rady 1654 r. *Ukraina ta Rosiya: problemy politychnykh i sotsiokulturnykh vidnosyn*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrayny, pp. 523–566.
- Mytsyk Yu. 2004. Polyskiy publitsystrychnyi traktat pershoyi chverti 17 stolittia pro zaporozhke kozatstvo. *Ukrayinskyi archeohrafichnyi schorichnyk*, vol. 8/9. Kyiv, pp. 453–460.
- Odnorozhenko O. 2009. Kozatska terytorialna heraldyka kintsia 16–18 st. Kharkiv.
- Opis dvizhymogo imuschestva, prinadlezhavshego malorossiyskomu getmanu Ivanu Samoylovichu i yego synovyam, Grigoriyu i Yakovu. 1884. *Russkaya istoricheskaya biblioteka, izdavaemaya Arkheograficheskoy komissiiy*, vol. 8, Saint-Petersburg, pp. 950–1204.
- Puteshestvie Antiokhiyskogo patriarkha Makariya v Rossiyu v pervoy polovine 17 veka, opisannoe yego synom, arkhidiakonom Pavlom Aleppskim. 1897. Vol. 2. Moscow: Sinodalnaya Tipografiya.
- Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arkhiv Drevnikh Aktov, Moscow (RGADA), f. 79, op. 1. 1651 god. № 1-6. RGADA, f. 229, op. 3, d. 122.
- Sas P. M. 2010. Herb Viyska Zaporozkoho: iz mynuloho u suchasne. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrayiny.
- Sas P. 2010. Zaporozhtsi u polsko-moskovskiy viyni naprykintsi Smuty (1617–1618 rr.). Bila Tserkva.
- Sementovskiy N. 1846. Starina Malorossiyskaya, Zaporozhskaya i Donskaya. Saint-Petersburg.
- Slavutych Ye. 2012. Viyskovyi kostium v Ukrainskiy kozatskiy derzhavi: Uniformolohichnyi slovnyk. Kyiv: Instytut istoriyi

- Ukrainy NAN Ukrainy.
- Slavutych Ye. 2013. Odiah ukrainskykh kozakiv peredderzhavnoho periodu (do seredyny 17 st.). *Viyskovo-istorychnyi Almanakh*, vol. 1–2. Kyiv, pp. 68–86.
- Sokyrko O. 2006. Lytsari druhooho sortu. Naymane viysko Livoberezhnoi Hetmanshchyny. 1669–1726. Odiah i symbolika. Kyiv: Tempora.
- Smirnov Ya. I. 1908. Risunki Kiyeva 1651 g. po kopiyam ikh kontsa 18 veka. *Trudy 13-go arkheologicheskogo syezda*, vol. 2, Moscow, pp. 197–512.
- Ukrainske povsiakdennia ranniomodernoyi doby. Zbirnyk dokumentiv. 2014 (ed. by V. Bezpalko ta in.), vol. 1. Volyn 16 st. Kyiv: Feniks.
- Franko I. 1902. Kozak Plakhta. Ukrainska narodna pisnia, drukovana v polskiy broshuri z r. 1625. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*, vol. XLVII, kn. 3, Lviv, pp. 1–28.
- Khanenko M. Diariush abo zhurnal tobtu shchodenna zapyska okazyi ta tseremoniy (ed. V. Shevchuk). 1993. *Kyivska starovyna*, no. 6, p. 20–47.
- Chukhlib T. 2013. Viden 1683: Ukraina-Rus u bytvi za Zolote yabluko Yevropy. Kyiv: Klio.
- Shamenkov S. I. 2013. K voprosu o sortakh I tsвете sukon v kostiume ukrainskogo kazachestva (konets 16–17 vv.) *Istoriya voyennogo dela: issledovaniya i istochniki*, vol. IV, pp. 56–85 [Elektronnyi resurs]. URL: http://www.milhist.info/2013/05/27/shamenkov_4
- Shamenkov S. 2018. Gatunky ta koliory sukna u viyskovomu kostiumi ukrainskoho kozatstva (kinets 16 – persha polovyna 17 st.). *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho muzeyu istoriyi Ukrainy*, vol. 3, Kyiv, pp. 245–255 [Elektronnyi resurs]. URL: <http://visnyk.nmiu.org/index.php/nv/article/view/219/189>
- Shamenkov S. 2020. Obrazy kozakiv ta meshkantsiv Hetmanshchyny 1780-kh rokiv – istoriya tsykladu maliunkiv iz rukopysu O. Shafonskoho. *Striy*, no. 2, vol. 1, pp. 3–106 [Elektronnyi resurs]. URL: http://www.striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy2_Shamenkov1
- Shafonskiy A. 1851. Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniam Malye Rossii, iz chastei koyey onoe namestnichestvo sostavleno. Kyiv: Universitetskaya tipografiya [Elektronnyi resurs]. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003543257>
- Arcta M. 1916. Słownik ilustrowany języka polskiego, vol. 2. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta.
- Arcta M. 1916. Słownik ilustrowany języka polskiego, vol. 3. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta.
- Bartkiewicz M. 1979. Polski ubiór do 1684 roku. Wrocław: Ossolineum.
- Batowski Z. 1932. Abraham van Westervelt, malarz holenderski i jego prace w Polsce. *Przegląd historii sztuki*, no. 1–2, t. II. Warszawa, tabl. XXII.
- Dyaryusz wojny moskiewskiej 1633 roku. 1895. Warszawa: Nakładem Świdzińskich.
- Gembarzewski B. 1960. Żołnierz polski. Ubiór, uzbrojenie i oporządzenie wojska polskiego od XI wieku do 1831 roku, vol. 1. Od XI w. do XVII w. Warszawa: Wydawnictwo MON.
- Gołębiowski Ł. 1830. Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych, sposobem dykcjonarza ułożone i opisane. Warszawa.
- Kitowicz J. 1840. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III. Poznań: W drukarni W. Stefańskiego [Electronic resource]. URL: https://pl.wikisource.org/wiki/Opis_obyczaj%C3%B3w_i_zwyczaj%C3%B3w_za_panowania_Augusta_III
- Korespondencja wojskowa hetmana Janusz Radziwiłła w latach 1646–1655, 2019, vol. 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653. Warszawa: NERITON.
- Linde S. B. 1812. Słownik języka polskiego, vol. 3. Warszawa.
- Michałowski J., Nagielski M. 1999. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu Ogniem i mieczem (1648–1651). Warszawa.
- Sarnicki S. 2015. Księgi Hetmańskie (oprac. M. Ferenc). Kraków.
- Stefańska Z. 1964. Polskie ubiory wojskowe z XVI–XVII w. Warszawa.
- Turnau I. 1991. Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa: Semper.
- Turnau I. 1999. Słownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w. Warszawa: Semper.